

Włoskie spojrzenie na dawną polską literaturę i kulturę

Rec. : Marina Ciccarini, Żart, inność, zbawienie.

Studia z literatury i kultury polskiej. Przeł. M.

Woźniak, M. Szleszyńska, J. Głazewski. Warszawa

2008

Hanna Dziechcińska

HANNA DZIECHCIŃSKA
(Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa)

WŁOSKIE SPOJRZENIE NA DAWNĄ POLSKĄ LITERATURĘ I KULTURĘ

Marina Ciccarini, *ŻART, INNOŚĆ, ZBAWIENIE. STUDIA Z LITERATURY I KULTURY POLSKIEJ*. Przełożyli: Monika Woźniak oraz Małgorzata Szleszyńska (rozdział czwarty) i Jacek Głazewski (rozdział piąty). (Recenzenci: Andrzej Borowski, Piotr Salwa). Warszawa 2008. Wydawnictwo Neriton, ss. 302. „Nauka o Literaturze Polskiej za Granicą”. Pod redakcją naukową Aliny Nowickiej-Jeżowej i Jacka Głazewskiego.

Żart, inność, zbawienie – formuła tytułowa książki Mariny Ciccarini, sygnalizuje trzy zagadnienia wskazane jako jeden z wielu tematów w epoce nowożytnej. Zostają one równocześnie określone bliżej w podtytule, który zapowiada, że postrzegane i analizowane są w perspektywie dziejów literatury i kultury polskiej.

Zgromadzono tutaj 13 rozpraw; 11 z nich (od I do XI) dotyczy epok dawnych, a więc materiału literackiego trzech stuleci: XVI, XVII, XVIII; natomiast dwa teksty zamykające całość książki skupiają uwagę na twórczości współczesnej, w myśl intencji deklarowanej przez autorkę w końcowych zdaniach wstępu: „prace zawarte w niniejszym tomie pragną wskazać – na podobieństwo sondy zapuszczonej w głębinę morza – kolejne etapy rozwoju jednego z wielu tematów epoki nowożytnej, od pierwszego dostrzeżenia odmienności do czasów niedawnych, i podejmują próbę określenia linii dzielącej oddalenie od bliskości w kilku kluczowych momentach kształtowania się kultury współczesnej” (s. 9).

Pozostając nadal w „morskiej” metaforyce, powiemy, jak obszerne i różnorodny jest tutaj przedmiot zainteresowania i dociekań badawczych owej „sondy”. Rzecz dotyczy bowiem nie tylko zgromadzonego materiału: od pamiętnikarstwa wieku XVI do końca stulecia XVIII (w części dotyczącej epok dawnych), lecz również – znaczącej różnorodności tematów, jakie w kolejnych studiach poddane zostały analitycznej interpretacji.

Autorka jako główny wątek, czyli myśl nadrzędną rozważań, wskazała – słusznie – „inność”, albo odmiennost, ujawniającą się w postawie filozoficznej, ideologicznej, politycznej, a także w działalności edytorskiej czy w twórczości literackiej.

Sonda badawcza nie ogranicza się, oczywiście, do wskazania bądź odnotowania takich lub innych różnic; sięga ona głębiej i poszerza perspektywę obserwacji, tak by z kulturowych odmienności, charakterystycznych zwłaszcza dla okresów przejściowych, wydobyć, z jednej strony, współlistnienie, z drugiej zaś strony – świadome odrzucenie określonych idei, gatunków literackich, sposobów dyskursu. A wówczas, w wyniku takich procesów – jak to wskazują studia wchodzące w skład omawianej książki – wyłaniać się może nowa jakość kulturowo-literacka.

Poznajemy owe zjawiska za sprawą spojrzenia porównawczego, które towarzyszy zarówno wnikliwym ustaleniom edytorskim, jak i interpretacji wątków ideologicznych. Taka komparatystyka zasługuje na uznanie, jest ona bowiem szczególnego rodzaju. Autorka nie negując bynajmniej analizy porównawczej w ścisłym, translatorskim, filologicznym znaczeniu, jednocześnie bardzo wzbogaca swój warsztat komparatystyczny, tak by skupiając uwagę na dwu odmiennych tekstach, dwu różnych postawach twórczych lub też nurtach filozoficznych, dostrzec w konkretnym badanym dziele elementy nawiązywania do innego dzieła, do innego gatunku literackiego, co staje się w wielu przypadkach czynnikiem stymulującym twórczość oryginalną.

Pierwsze studium, otwierające motyw „inności”, skupia uwagę na świecie islamu, jaki widziany jest i opisywany przez staropolskich pamiętnikarzy. Tę właśnie wizję Imperium Osmańskiego autorka sytuuje w obszarze „świata ideologicznego”, sygnalizując tym samym

główny kierunek interpretacji. Dotyczy ona m.in. idei archetypu władzy, jaki dostrzegany był przez naszych peregrynantów, a co ważniejsze: sposobów jego językowego wyrażenia. Interesujące są w tym względzie wskazane przez badaczkę odniesienia terminologiczne. Odnosić należy również w owych podróźniczych relacjach (a rodzaj podróży ma tu istotne znaczenie) wyraziście ujawniony ich charakter przedmiotowy bądź podmiotowy. Ten pierwszy to dokument, opis, opowiadanie o sprawach znanych z autopsji. Relacje „podmiotowe” cechują natomiast mocno zaznaczony autorski dystans, ocena indywidualna, refleksja nad postrzeganą rzeczywistością. Kwestię tę poznajemy dzięki obszernym fragmentom owych wypowiedzi wybranych przez Ciccarini. Zwłaszcza ciekawe są przykłady czerpane z *Peregrynacji do Ziemi Świętej* Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, który to tekst – w porównaniu z równoległymi relacjami peregrynantów – dobitnie ujawnia pamiętnikarską indywidualność autora.

Sonda badawcza zatrzymuje się z kolei na stuleciu XVII i nad zupełnie odmiennym tematem dociekań. Jest to – mówiąc najogólniej – intelektualny obszar pojmowania i literackiego współtworzenia zjawiska komizmu, czyli jednego z głównych nurtów staropolskiej kultury. Ciccarini podjęła trud – jak okazuje się, uwieńczony sukcesem – skupienia uwagi nad tym fragmentem staropolskiej koncepcji komizmu, jaki znalazł swą realizację w *Facecjach polskich z XVII wieku*, stawiając sobie za cel „krytyczne ustalenie różnic i powiązań tekstowych zachodzących między szesnastoma egzemplarzami *Facecji*, dostępnymi obecnie w Polsce. Krytyce edytorskiej poddano dziewięć różnych wydań tego zbioru” (s. 91).

To ważny i jakże cenny przykład komparatystyki edytorskiej. Operuje ona odniesieniami, niejednokrotnie w polemicznej dyskusji z wcześniejszą literaturą przedmiotu; jest to ponadto komparatystyka, która, z jednej strony, za pomocą ujęć graficznych oraz przejrzystych tablic prezentuje korekty wcześniejszych ustaleń edytorskich, z drugiej zaś strony – przynosi nową i pogłębiającą wiedzę na temat facecji polskich publikowanych od roku 1624 do 1695.

Temat jest kontynuowany, lecz zarazem zostaje ujęty w szerszych kategoriach badawczych. Rzecz dotyczy mianowicie ewolucji satyrycznego średniowiecznego dowcipu, w czym Ciccarini dostrzega centralny moment w procesie formowania się nowej epoki i nowej odrodzeniowo-humanistycznej antropologii: „W satyrycznych gatunkach renesansowej literatury humanistycznej można zauważyć tendencję polegającą na przejściu od parodii, a zatem funkcjonalnie ukierunkowanego na udowodnienie pewnej tezy, żartobliwego zniekształcenia wzorców, do facecji – samodzielnej i stonowanej, fabularnej opowieści wspaniałomyślnie pozbawionej morału” (s. 131).

Kolejne spojrzenie na dzieje gatunku facecji przynosi studium *Zachodnie źródła XVII-wiecznych facecji polsko-rosyjskich*. Daje ono obraz żmudnych, lecz jakże odkrywczych badań porównawczych wykazujących zarówno współzależność w odniesieniu do facecji polskich i rosyjskich, jak i wpływ facecji zachodnioeuropejskich na polskie, a także wykładnię tego gatunku w perspektywie nowych tendencji w antropologii humanistycznej.

Bohaterem następnej, obszernej rozprawy jest Jan Białobocki, który po przejściu na prawosławie przyjął imię: Andriej Christoforowicz Bielobockij. Portret intelektualny i współlistniejący z nim portret biograficzny postaci tytułowej ujęła Marina Ciccarini w trzech częściach rozprawy, z których każda pomyślana została konsekwentnie jako merytoryczne i językowe opracowanie jednego tekstu, dodajmy – tekstu wielkiej wagi dla ujawnienia postawy twórczej autora. Co więcej, Ciccarini przedstawiła Bielobockiego jako emblematyczny przykład wewnętrznego pęknięcia w rosyjskim prawosławiu: „jego proza i poezja są jednym z najbardziej znaczących i wartościowych świadectw w historii polsko-rosyjskich stosunków kulturalnych” (s. 156). Tak więc w pierwszej kolejności znalazło się tutaj *Wyznanie wiary* – m.in. jako przykład ech augustiańskich w XVII-wiecznej Rosji. Ciccarini pisze: „Bogaty w treści utwór Bielobockiego, będący mistrzowskim przetworzeniem

doktryny Ojców Kościoła, stanowi ważne świadectwo roli, jaką patrystyka zachodnia odegrała w środowisku rosyjskim, i pozwoli nam rozważyć także modele retoryczne stosowane w XVII-wiecznych polemikach w Moskwie” (s. 158).

Następne studium porównawcze dotyczy łacińskich i polskich źródeł *Pentateugum* Bielobockiego, tekstu, który, zdaniem autorki, jest jednym z najbardziej interesujących poematów eschatologicznych powstałych w Rosji.

I wreszcie – w kolejnym szkicu – *Kniga filosofskaja* Bielobockiego na tle retoryki Akademii Kijowskiej. Marinę Ciccarini traktat ten zajmuje przede wszystkim jako świadectwo istnienia także w środowisku rosyjskim utopii będącej obsesją wielu kultur, tzn. poszukiwania języka uniwersalnego.

Ostatnie dwa studia, zamykające chronologicznie okres staropolski, pozostają nadal w obszarze badawczym komparatystyki, zmieniają natomiast „geograficzny” kierunek zainteresowania: z polsko-rosyjskiego – na zachodnioeuropejski; w szczególności zaś dotyczy to sytuacji intelektualnej i filozoficznej w w. XVII we Francji. Zdaniem autorki, w stuleciu tym „kultura Europy, od Francji po Polskę, przeżywa okres głębokiej reakcji na renesansową »rewolucję«. Jeśli w XV–XVI w. kultura wchłaniała i przystosowywała do celów »laickich« gigantyczny wysiłek rozwinięcia pojęć abstrakcyjnych, stanowiący najważniejsze dziedzictwo intelektualne średniowiecza, wiek XVII w niespokojny i buntowniczy sposób rozpoczyna dzieło systematyzacji kategorii wypracowanych przez renesans, proces, który w XVIII wieku zamknie końcowa synteza oświecenia” (s. 216).

Obszerna, ale zarazem syntetyczna charakterystyka procesu historyczno-intelektualnego, jaki dokonywał się w stuleciu XVII we Francji, prowadzi do skupienia uwagi na dwu polskich pisarzach, Stanisławie Herakliusz Lubomirskim i Ignacym Krasickim, i na ich twórczości, omówionych w dwóch kolejnych studiach – *XVII-wieczne „Dialogi” eurystyyczne: „Les entretiens d’Artiste et d’Eugène” Dominique’a Bouhoursa i „Rozmowy Artaksesa i Ewandra” Stanisława Herakliusza Lubomirskiego oraz U źródeł utopii negatywnej: „Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki”*.

Oba te znakomite studia, pozostając – tak jak i poprzednie – w obszarze komparatystyki, ukazują ją jednak w innym jeszcze wymiarze, który, co więcej, wnosi odkrywcze ustalenia historycznoliterackie. Ciccarini zwróciła bowiem uwagę na pokrewieństwa zachodzące między dziełem Lubomirskiego a „gatunkiem” XVII-wiecznych francuskich „*entretiens*”. Kwestia ta nie dotyczy działań translatorskich w sensie filologicznym, lecz adaptowania na teren literatury polskiej dialogu w formie „rozmowy” wraz z całym kontekstem beletryzacyjnym i ideologicznym.

Analiza zaś powieści Krasickiego *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*, dokonana pod względem kompozycji oraz intencji edukacyjnej (badaczka używa tu określenia: „edukacja osobliwa”, s. 235), prowadzi do ważnej konkluzji: dzieło Krasickiego, napisane w r. 1776, jest jedną z pierwszych antyutopii. Nawiązując „do tradycji utopii klasycznej, otwiera w nurcie utopii nowy kierunek, który przenicuje niczym rękawiczkę całą jej strukturę intelektualną, a w XX w. ostatecznie przekształci humanistyczny sen o idealnym świecie w opis świata koszmaru, z którego nie można uciec” (s. 234–235).

Słowa te, wywołujące wizję świata współczesnego, prowadzą do ostatniego studium w omawianym zbiorze, który – powtórzmy wcześniejsze uwagi – jakkolwiek dotyczy okresu trzech stuleci i licznych motywów tematycznych, stanowi jednolitą całość dzięki wydobyciu i interpretacji *iunctim* historycznego i teoretycznego, które łączy, wskazane w tytule książki, główne nurty dawnej kultury.

Marina Ciccarini w ostatnim rozdziale zajęła się wieloma różnorodnymi literackimi wizjami idei odkupienia, wyrastającymi z „filozofii czynu”. Zdając sobie sprawę – jak zauważa – z rozległości tej problematyki, poprzestała tutaj jedynie na omówieniu wrywkowym.

Dotychczas sformułowane uwagi dotyczyły znaczących osiągnięć i ustaleń meryto-

rycznych niektórych spośród studiów wchodzących w skład omawianej książki, bez wypowiedzania się na temat jej kształtu językowego. Ten zaś, jako że jest to przekład z języka włoskiego na polski, wymagałby – zdaniem piszącej te słowa – wielu istotnych korekt.

A b s t r a c t

HANNA DZIECHCIŃSKA

(Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences, Warsaw)

ITALIAN VIEW ON OLD-POLISH LITERATURE AND CULTURE

The review discusses a book by an Italian researcher Marina Ciccariini. The study consists of a variety of sketches mainly of 16th–18th c. Polish literature and culture dealing with a variety of topics such as memoirism, comism, philosophy, and focus also on comparative studies and editorial problems.